

Юлія Юсип - Якимович (Ужгород),

Оксана Тимко -Дітко (Хорватія, Загреб)

РЕФЛЕКСИ *dj, *tj У СЛОВ'ЯНСЬКИХ ДІАЛЕКТАХ

Предметом дослідження є рефлекс **dj, *tj* як вагомий дивергентний процес у пізній праслов'янській мові. Як відомо, дивергенція (від лат. *divergo* – відхиляюсь, відходжу) – розходження, віддалення одне від одного двох і більше мовних сутностей.

Термін дивергенція у мовознавстві функціонує у двох аспектах: глоттогонічному та структурно-діахронічному. У першому аспекті - дивергенція означає розходження споріднених мов або діалектів однієї мови внаслідок соціально-історичних умов. Дивергенція – шлях формування мов (групи, сім'ї) після розщеплення спільної для них прамови. У другому - структурно-діахронічному- дивергенція – це діахронічний процес, який приводить до збільшення різноманітності у мовній системі внаслідок відособлення в самостійні інваріантні одиниці тих сутностей, які раніше були варіантами однієї одиниці, або появи нових варіантів у вже існуючих одиниць. Поняття «дивергенція» у цьому розумінні було розпрацьована в теорії діахронічної фонології Є. Д. Полівановим (1928) та Р.О.Якобсоном (1930).

Сутність фонологічної дивергенції полягає у фонологізації варіантного контрасту в результаті затемнення позиційних умов варіювання або більш загальних зрушень у фонологічній структурі мови.

По суті, у статті ми розглядаємо дивергенцію в обидвох аспектах – глоттогонічному - розходження споріднених мов або діалектів однієї мови – прамови праслов'янської - внаслідок соціально-історичних, географічних умов як початок шляху формування сучасних слов'янських мов після розщеплення спільної для них прамови. Та другому - структурно-діахронічному - як процес, який привів до збільшення різноманітності у

мовній системі внаслідок відособлення в самостійні інваріантні одиниці тих сутностей, які раніше були варіантами однієї одиниці.

Щодо першого аспекту, то вже в середній період праслов'янської мови (III -V ст.) розвивалися ознаки, які засвідчили її поступовий розпад на два великі діалекти – західний і східний, а потім і на третій - південний.

До глоттогонічного аспекту належать, безумовно, позамовні чинники:

- 1) розвиток двох культур – пшеворської та зарубинецької;
- 2) велике переселення народів (III -V ст.) що означало розширення території функціонування праслов'янської мови;
- 3) міграція південних слов'ян на Балканський півострів у VI-VII ст. у результаті переселення;
- 4) зовнішній фактор - проникнення іншомовних племен (гунів і готів) на колись суцільні праслов'янські землі - від Західного Бугу до Північного Надчорномор'я, що розкололо територію по умовній лінії діалектного розчленування праслов'янської мови.

У пізній період (V-VI ст.) дивергентні процеси посилювалися, основні діалектні масиви розвивали піддіалекти.

Західнослов'янський діалект чітко розшарувався на 2 піддіалекти – північний (пралехітський) та південний (прачесько- словацький) – кожний зі своїми фонетичними рисами, що перешкоджало розвитку єдиної західнослов'янської мови. А до появи угорських племен і виникнення Угорського королівства (кінець IX – X ст.) прачесько- словацький діалект тісно контактував з південнослов'янським діалектом (східним)- з південними слов'янами. Першого болгарського царства, чим віддалявся від пралехітського (який пізніше став основою польської, кашубської, полабської та лужицької мов); а прачесько- словацький – основою чеської та словацької мов.

Східнослов'янський діалект розшарувався на власне східний і центральний піддіалекти. Власне східний піддіалект мав менше відмінностей, ніж центральний, його вважають прамовою, з якої розвинулись

східнослов'янські мови (українська, російська, білоруська). Він не був монолітним, його носії становили основу черняхівської культури, до якої, крім східних слов'ян, належали нащадки скіфів, сарматів, даків, фракійців – це територія від Закарпаття до Дону.

Центральний піддіалект розшарувався на 2 групи говорів – північну і південну. Носії північної групи говорів, переселившись на Балкани, заклали основи для болгарської та македонської мов, а носії південної групи – для сербської, хорватської та словенської мов. Різні напрями міграції носіїв північного і південного говорів за Дунай сприяли формуванню двох підгруп південнослов'янських мов – східної (болгарської та македонської) та західної (сербської, хорватської, словенської).

В.В. Лучик зазначає: «Об'єктивні дивергентні процеси в праслов'янській мові пізнього періоду мали універсальний характер. Тенденція до поступового розщеплення мови-основи на діалекти й піддіалекти, а останніх на свої говори й нові діалектні масиви мала поступальний розвиток на всіх слов'янських землях» [4, 105].

Щодо другого аспекту дивергенції - *структурно-діахронічного* - рефлексів **dj*, **tj*, розглядаємо як діахронічний процес, оскільки саме ці сполуки першими дали різні результати в трьох утворених групах слов'янських мов та їх діалектах.

* tj, ** dj* як одну з цікавих ізоглот, що зв'язує українські діалекти з паннонськими, відзначає С.Л.Ніколаєв, ізоглот виявляється у зв'язку із встановленим Є. А. Хелімським фонетичним розподілом рефлексів ** tj*, ** dj* в угорських запозиченнях з давньопаннонського пізньопраслов'янського діалекту [5, 5].

Давно відомо, зазначає С. Л.Ніколаєв, що українські (в більшості своїй карпатоукраїнські) ізоглоти знаходять свої продовження на Балканах, причому можна з упевненістю припускати, що подібні ізоглоти колись проходили по території, зайнятій слов'яномовним населенням на території сучасних Угорщини та Румунії в пізній античності і в ранньому

Середньовіччі. Одні з них досягали Балкан, інші закінчувалися в паннонських діалектах і в слов'янських діалектах на території Румунії [5, 4].

Уже починаючи з VI ст., праслов'янська мова пройшла крізь низку звукозмін, що призвели до постання й поширення палаталізованих приголосних. У доісторичну епоху розвитку фонетичної системи праслов'янської мови відбувся один з найдавніших і найважливіших процесів: вплив *j на голосні та приголосні залежно від їх позиції.

Постконсонантний *j рано зник у праслов'янській мові шляхом взаємної асиміляції з попереднім приголосним. Це зумовило в праслов'янській системі консонантизму глибокі зміни, низку пом'якшених приголосних і нові чергування [18, 64].

Зміни приголосних *tj, *dj належать до перехідних у слов'янських мовах. Чеський мовознавець А.Лампрехт вважає, що зміна *tj, *dj розпочалась біля 650 р. на слов'янському заході, а закінчилася на сході та півдні біля 750 - 775 року (схематично 675-750 ± 2 5 років) [15, 52]. Ю.Шевельов цією датою вважає VIII ст.

Звук [j], асимілюючи попередні [d], [t], закономірно викликав їх пом'якшення, а м'які [d'], [t'] унаслідок подальшої асиміляції ними [j], подовжились [d' :], [t' :]. При асиміляції передньоязикових місце артикуляції язика пересувалося назад, до місця утворення *j. При такому артикуляційному пересуванні приголосні ставали м'якими. Потім відбувалася асиміляція *j до попереднього пом'якшеного приголосного, і у ранній праслов'янській мові виникли довгі м'які приголосні [d' :], [t' :].

На цьому й обмежується їх однаковий розвиток у всіх діалектах праслов'янської мови. Далі почали діяти дивергентні процеси, результатом яких стали різні рефлекси [*dj], [*tj] у слов'янських мовах та їх діалектах, що сприяло їх віддаленню та стало однією з підстав поділу слов'янських мов на три групи.

Перший цілком дивергентний процес відбувся таким чином: проривні [d'], [t'] втратили довготу пізніше, ніж інші довгі приголосні, що

розвинулись аналогічним шляхом. Втрачаючи довготу, вони виділяли фрикативний компонент, різний у різних праслов'янських діалектах, [z'], [s'] або [ž], [š], а саме [d':]-[*d^{z'}]-[d'z']; [t':]-[*t^{s'}]-[t's'] або [d':]-[*d^{ž'}]-[d'ž'] та [t':]-[*t^{š'}]-[t'š'].

Рефлекси *tj.

Первинні спільнослов'янські рефлекси після йотації дентального *t у всіх слов'янських мовах однакові *tj > *t'.

Фонема *t могла опинитися у трьох позиціях:

а) *t + *j > *tj > *t' (*swetjā > *svět'a);

б) *kti, *ktī, *gti, *gtī > *ktj, *gtj > *t' (*nokti, *pektej > *notjь, *pektjī > *not'ь, *pet'i);

в) *t за щільним *s у групі *stj > *št' (*gustjerь > *gušt'erь) [16, 41].

Рефлекси йотації *t, які розвинулися з цих позицій, по-різному представлені у слов'янських мовних групах:

- західнослов'янські: t' > t^{š'} > t'š' = c' > c (пол. świeca);

- східнослов'янські: t' > t^{š'} > t'š' = рус. č'; блр., укр. č (укр. свіча);

- південнослов'янські:

- ст.сл і болгарська: t' > t^{š'} > š't^{š'} > š't'š' = š'č' > š't' (болг. свешта);

- хорватське штокавське наріччя: t' > t^{š'} > t's' = č (svijeća);

- хорватське чакавське наріччя: t' > t' (svit'a);

- словенська: t' > t'š' > tš' = č' > č (слн. svēča);

- македонська: č > k (мак. свеќа).

Рівень відмінностей різний: у західно- і східнослов'янських мовах - один рефлекс на рівні мовної групи, у південнослов'янських мовах - різні рефлекси - навіть на рівні окремих діалектів.

Первинний архаїчний рефлекс, спільнослов'янський глухий палатальний *t' (<*tj), зберігся до сьогодні лише у хорватському чакавському наріччі у всіх трьох категоріях: svit'a – svet'a – svēt'a – sjet'a; not', pet', mot'; gušt'er, ognjišt'e [16, 41].

В інших слов'янських говорах розвинулися нові рефлекси первинного **t'* (<**tj*).

У західнослов'янських мовах розвиток праслов'янського *t'* пройшов три стадії: 1) розвинувся щілинний призвук за $t' = ś$, 2) щілинність зміцнилась і 3) звук перейшов до повної щілинності *s* на третій стадії стабілізувалась африката [13,105]:

а,б) **t' > c* (пол. *s'wieca; nos, moc*; чес. *svíce; nos, moc*);

в) **št' > št* (чес. *ještěřice*), **št' > šč* (пол. *jašczurka*).

Одночасно з кінцевим етапом другої та початковим етапом третьої палаталізації задньопіднебінних сполука **tj* перетворилася на *č'*. Виникнення *č'* на місці **tj* у протоукраїнських діалектах - це спільна риса з іншими слов'янськими діалектами, поширеними на північ і на північний схід від України (проторосійськими та протобілоруськими), на відміну від західних і південних (протопольських, протословацьких і протоболгарських), що мали тут відповідно *c'* і *št* наприклад: укр. *мачуха* — рос. *мачеха*, білор. *мачаха*; пол., словац. *macocha*, чес. *macecha*, болг. *мащеха*.

На південно-східній слов'янській території з'явилися три секундарні рефлекси, які до сьогодні збережені у нинішніх східнослов'янських і двох західно- і південнослов'янських мовах (словенській мові та кайкавському наріччі хорватської мови) як єдиний рефлекс $t' > č$ у вигляді $*t > č$, $*št' > šč$ (укр. *свічка, ніч, піч, поміч, помічник*, рос. *свеча, ночь, печь, мочь; ящер, ищет*; словен. *svěča; noč, peči, toči, toľči; gušcer, ognjišče, iščete*, хорватській кайкавській: *sveča, noč, peći, toči/tleći, moči, gušcer, ognjišče, iščete*). Цей рефлекс – новотвір, спільний для східнослов'янських і західно-південнослов'янських мов (для словенської мови і хорватського кайкавського наріччя) [16, 42].

Сьогоднішнім східно- південнослов'янським мовам властивий рефлекс $*t' > št$ у вигляді: $*t' > št$, $*št' > št$ (старослов'янська: *свешта, ноштъ, мошти, пешти, тлешти*, болгарська: *свешта, ношт, пешт, гуштер, огниште, иштете*).

У старослов'янській і болгарській мовах розвиток t' пройшов через розвиток короткого щілинного елемента після $t' = \check{s}'$, розвиток такого самого щілинного призвуку перед t' продовжувався через зміцнення щілинності у обох елементах і привів до їхнього переходу до повної щілинної фонемі $\check{s}$ [13, 106].

У македонській мові збільшення напруження щілинності і посунання місця артикуляції назад у середню частину піднебіння дало $\check{k}$: *свеќа* [13, 104].

Особливість розвитку праслов'янського $*tj$ у хорватському штокавському наріччі у порівнянні з іншими слов'янськими мовами - це поява якісно нового звука. У інших слов'янських мовах рефлекси перейшли до звуків, які вже існували у фонетичній системі цих мов.

Рефлекси $*dj$.

Первинні спільнослов'янські рефлекси після йотації зубного $*d$ у всіх мовах однакові, $*dj > *d'$ у:

а) $*d$ перед $*j > *dj > *d'$ ($*medj\bar{a} > *med'a$),

б) $*d$ після щілинного $*z$ ($*d\check{z}dj\bar{b} > *d\check{z}d'b$).

Результати йотації $*d$ теж різні у кожній мовній групі, а у південнослов'янських мовах відмінності також опускаються до рівня діалекту:

західнослов'янські: $d' > d^{\check{z}} = dz' > dz, z$ (пол. *miedza*);

східнослов'янські: $d' > d^{\check{z}'} > d'\check{z}' > \check{z}' > \check{z}$ (в укр. і блр. і $d\check{z}$) (укр. *межа*);

південнослов'янські:

- ст.сл, болгарська: $d^{\check{z}'} > \check{z}'d^{\check{z}'} > \check{z}d\check{z} > \check{z}d' > \check{z}d$ (болг. *межда*);

- штокавське наріччя хорватської мови:

$d' > d^{\check{z}'} > d^{\check{z}} > d'\check{z} = \check{d}$ (*međa*);

- чакавське, кайкавське наріччя хорватської мови, словенська:

$d' > d'' > j$ (слн. *meja*);

- македонська: $\check{d} > g'$ (*meġa*).

Первинний спільнослов'янський дзвінкий палатальний рефлекс **d'*, зберігся до сьогодні у деяких говорах: *dažd'* у словацькій мові (*dažd'*, *dažd'a* Р.одн.), у найпівденнішому хорватському чакавському наріччі (острів Ластово) *dažd'* [17, 43].

На всій слов'янській території розвинулися нові рефлекси первинного **d'* (< **dj*).

На західнослов'янській території: **d' > dz* (пол. *miedza*, *ciudzy*, *chodzę*) і **d' > z* (слц., чес. *meze*, *cizi*); **žd' > z'dz'* (пол. *deżdź* > *deszcz*, *gwoźdź*) і **žd' > ždž* (чес. *deždž* > *dešč'*, *dešče* (Р.одн.)).

Щілинні компоненти *ž'*, *š'* розвинулися у тих діалектах, які увійшли до основи південно- і східнослов'янських мов: укр. *межа* (від **medj-*), *сажа* діал. *саджа* (з **sadj-*), *сиджу* (з **sidj-*); рос. *межа*, *сижу*; блр. *мяжа*, *сяджу*.

На східнослов'янському ґрунті [*dj*] не має єдиного рефлексу. В українській мові відповідно до нього, крім [*ž*], досить часто, головним чином, у південно-західних діалектах, спостерігається і вимова [*dž*] *меджа*, *саджа*.

У дієслівних формах африката [*dž*] становить і літературну норму: *ходжу*, *сиджу*, *воджу*, *раджу*; (зміни: *ходити*: *ходжу*, *ходжений*, - *ходження*). Російська мова знає лише один рефлекс [*dj*] (*межа*, *сажа*, *хожу*, *сижу*), а білоруська також два (*межа*, *ходжу*).

На походження української, як і білоруської, африкати [*dž*] існують різні погляди, які пов'язані з визначенням часу виникнення цього звука. Так, П. О. Лавровський і І. І. Срезневський вважали, що африката [*dž*] утворилася безпосередньо з [*dj*], отже, виникла вона десь ще в діалектах праслов'янської мови чи принаймні на спільносхіднослов'янському ґрунті. Цей погляд поділяв і далі розвивав О. О. Потебня. Він зазначав, що «аналогічно як *ч* (*чи*) виникло із [**tj*] повинно утворитися *дж* із [**dj*]; *ж* із [*dj*] не могло утворитися безпосередньо, воно обов'язково передбачає *дж*» [7, 124].

Ф. П. Філін [11, 266], що раніше взагалі заперечував наявність української африкати [*dž*], висунув припущення, що в словах типу *саджа*, *меджа* вона

збереглася з колишнього [dj], оскільки її виникнення не можна пояснити в них шляхом контамінації, а в дієслівних формах типу *ходжу*, *сиджу* і похідних від них утвореннях (*саджалка*) ця африката нового походження і виникла внаслідок контамінації [d] і [ž] (*ходити* і *хожу* — *ходжу*), що заперечує Й.О.Дзєндзелівський, вважаючи, що «йдеться не просто про нову контаміновану форму, а про звук нової якості, посилаючись при цьому на О.О.Шахматова, в якого таке пояснення *дж* у *ходжу* теж викликало сумнів — «звідси висновуємо, що *ходити* могло передати своє *д* у форму *хожу*, замінивши *ж* через *д*, а ніяк не скласти новий звук *дж*» [2, 76].

Отже, історія відбиває нерівномірність процесу розвитку рефлексів [dj] у східнослов'янських діалектах [13, 289]. Беручи до уваги те, що приголосний [dž], становить дзвінкий відповідник глухої африкати [č], більшість дослідників, розвиваючи думку О. О. Потебні, доходили висновку, що шлях виникнення цих двох звуків з давніх [*dj], [*tj] мав бути подібним.

Таким чином, заперечувати давність в українській мові африкати [dž] з [*dj] немає будь-яких підстав. Давність африкати [dž] підтверджують іменники *меджа*, *саджа*, *пряджа* на всій території поширення південно-західної групи діалектів.

У дієслівних формах (*саджу*, *саджати*, *саджений*) африката [dž] часто поряд з [ž], поширена не тільки в південно-західних діалектах, а й у північних та значній частині південно-східних.

Сполука *zdj представлена в українській, російській, білоруській і польській мовах рефлексом ždž; словацька й болгарська це чергування практично втратили; староцерковнослов'янська мова в болгарській редакції мала тут žd як у рефлексах самого лише *dj: укр. *їздити*: *їжджу*; рос. *їзжу*, білор. *їжджу*, пол. *jezdze*; пор. ст. ц. сл. пригвоздити: пригваждати.

В українських діалектах: у найзахідніших говірках — лемківських, бойківських, закарпатських dž у всіх позиціях, наприклад, *уроджай*, *їджа*, *їдж*, *пряджа*, *саджа*, *меджа*, *одеджа*, *чуджий*, *городжа*, *меджи* 'між', *риджик*, *риджий* 'червоний', *передже* 'перед'. На схід форми з dž поступово

заступаються формами з *ž*. У бойківських говірках ці ізоглоси досліджені Штібером. Він з'ясував, що *dž* насамперед утрачається в слові *одідж*, далі в словах *меджа*, *риджик*, *пряджа* і *чуджий* (Дзендз. мапа 139 для регіону Закарпаття *саджа*, Stieber, мапи 37, 39, 74, 208, 217, 242, 313 для лемківських говірок, Атлас української мови [1]).

Ще поодинокі форми, за свідченням Ю.Шевельова, - *чюджий* на Гуцульщині, *саджа* на Підляшші, у Брюховичах під Львовом, у Здовбунові на північ від Рівного, у Михиринцях біля Теофіполя (Хмельницька обл.) та в говірках Вінниччини й Північної Одещини; слово *городжа* засвідчено під Дорогичином на Берестейщині, *наджа* 'надія' під Берестям, *меджи* зживається в топонімі *Меджибіж* (Вінницька обл.) [10, 88].

Ю.Шевельов висловлює припущення, що в усіх українських говірках первісним рефлексом *dj* був звук *dž*; пізніше він спростився, перетворившись на *ž*. Усунення *dž* поширювалося зі сходу на захід. Первісний стан зберігається в бойківських і лемківських говірках, а в залишковому вигляді, тобто в поодиноких словах, — по різних місцях. Звук *dž* був запроваджений до української мови у словах типу *джерело* (замість *жерело*) приблизно в XVI ст.

Таким чином, український діалектний матеріал підтвердує, що первісним рефлексом *dj* в усіх українських говірках був звук *dž*, який донині зберігся в лемківських і бойківських говірках [10, 89].

Щодо писемних пам'яток, то в церковнослов'янських пам'ятках рефлексом *dj* стала сполука *жд*, невластива рідній мові українців і згодом почала зникати з пам'яток, поступаючись місцем *ж*; ця тенденція тривала й після занепаду ерів, коли сполука звуків *žd* стала прийнятною в питомих словах (*жъдати* - *ждати* (Іп. літоп. 1149)).

Найдавніші пам'ятки з *ж* написані в XI ст. й походять із Київської землі. Як зазначає Ю.Шевельов, перехід **dj > dž* стався у VIII ст. Можна припустити, що за цей проміжок часу (понад два сторіччя) *dž* перейшов у *ž*. Діалектні дані свідчать, що звук *dž* поступався місцем звукові *ž*, який

поширювався саме зі сходу. Звідси випливало б, що відступ *dž* на Київщині почався ще в доісторичні часи, тобто в IX-X ст. [10, 92].

Ю.Шевельов запропонував приблизну хронологію:

1. VIII ст.: *dj* > *dž* в усіх протоукраїнських діалектах.
2. IX-X ст.: *dž* > *ž* київсько-поліських діалектах, окрім дієслів четвертого класу.
3. З X ст.: ступневе розповсюдження переходу *dž* > *ž*, за винятком дієслів четвертого класу, в напрямку на захід аж до межі поширення бойківських і лемківських говірок.
4. Кінець XVI ст.: запровадження буквосполуки **дж** на письмі [10, 88].

На західно-південнослов'янській території з'явилися новотвори, які охоплюють кілька мовних континуумів, як і інновації, які охопили лише хорватське штокавське наріччя. Тут різні рефлексивні з'являються на рівні діалектів. Рефлекс **d' > j* (*meja, tuji*), зокрема, присутній у словенській мові і у трьох хорватських наріччях; **žd' > žj* (*možjeni/možjani, dažja/dežja/dožja/dežja*) вживається у словенській мові і двох хорватських наріччях (кайкавському та чакавському); **d' > đ* на цілій території штокавського наріччя (*međa, tuđi*); **žd' > žđ* - у західних говорах штокавського наріччя (*možđani, zvižđati*), що вважається західноштокавським новотвором [17, 43-44].

Проведений аналіз показує що рефлексивні йотації денталів *d* і *t* дали різноманітні рефлексивні у різних слов'янських діалектах.

Результати йотації у нинішніх західнослов'янських мовах співпадають у часі з результатами другої і третьої палаталізації і тому є припущення що йотація розпочалась саме на цій території [17, 172], що підтверджує думку чеського мовознавця А.Лампрехта.

З цього виходить що у сьогоденних східнослов'янських мовах ця зміна відбулась пізніше, бо результати йотації різні. Аналіз показав що найбільші відмінності у рефлексивних йотації у сьогоденних південнослов'янських мовах,

різні рефлекси тут присутні саме на рівні окремих діалектів, отже, йотація тут почалась найпізніше.

Таким чином, рефлексія **dj*, **tj*, насправді, є першим найвагомим дивергентним процесом у пізній праслов'янській мові. Зміни цих сполук у силу різних обставин дали різні результати та спричинилися до витворення трьох груп слов'янських мов: східно-, західно- та південнослов'янських, а в діалектах південнослов'янських мов не завершилися до сьогодні.

Summary.

Reflexes **dj*, **tj* in the Slavic dialects

Results of jotation of these consonants discover all the language varieties existing in the period of the falling-apart of the pra-Slavic community. In West-Slavic languages, the reflexes of the jotation *t*, *d* merge with the reflexes of the second and third palatalization. In the East-Slavic languages, the results differ from the reflexes of the second and third palatalization, so that it is being anticipated that the jotation started there much later. The results of the jotation in the South-Slavic languages are diversified so that it is being deemed that this process happened there much later; many place it even in the 9th century.

Keywords: *jotation, reflex, consonant, pra-Slavic period, Slavic languages, phonetic system.*

Література

1. Атлас української мови : в 3 т. / АН Української РСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні [та ін.] ; [редкол.: І. Г. Матвіяс (голова) та ін.]. - Київ : Наук. думка, 1984 - 2001.
2. Дзендзелівський Й.О. Конспект лекцій з курсу української діалектології. Ч.1. Фонетика. Ужгород 1965.
3. Лавровский П. А. О языке северных русских летописей, С-Пет. 1852.
4. Лучик В.В. Вступ до слов'янської філології. К. 2008.

5. *Николаев С. Л.* Карпатоукраинско-паннонская изоглосса (рефлексы праславянских сочетаний *tj и *dj . // *Славяноведение*, № 4, 2005. С. 4-8.
6. *Поливанов Е.Д.* Введение в языкознание для востоковедных вузов (Вступ до мовознавства для сходознавчих вузів). Ленинград. 1928.
7. *Потебня, А.А.* Два исследования о звуках русского языка. Воронеж. 1866.
8. *Смаль-Стоцкий С.* Розвиток поглядів про семью словянських мов і їх взаїмне споріднення. Прага. 1927.
9. *Срезневский И.И.* Древние памятники русского письма и языка X-XIV веков. Санкт-Петербург. 1848.
10. *Шевельов Ю.* Исторична фонологія української мови. Харків. 2002.
11. *Филин Ф. Я.* Образование языка восточных славян. М.-Л. 2000.
12. *Хелимский Е. А.* Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии // *Славянское языкознание. X Международный съезд славистов. София, сентябрь 1988 г. Доклады советской делегации.* М., 1988. С.347-368.
13. *Бошкович Р.* Основи упоредне граматике словенских језика, фонетика, морфологија, грађење речи. Београд. 2000.
14. *Kempen S.* Isačenkos Typologie der slavischen Sprachen aus heutiger Sicht. U. K. Hartenstein/H. Jachnow (eds.). *Slavistische Linguistik*: 146–163. München. 1990/1991.http://kodeks.unibamberg.de/slavling/downloads/SK_Isacenkos_Typologie.pdf
15. *Lamprecht A.* Praslovanština. Brno. 1987.
16. *Lukežić I.* Zajednička povijest hrvatskih narječja, 1. fonologija.Zagreb. 2012.
17. *Mihaljević M.* Slavenska poredbena gramatika, 1. dio. Zagreb. 2002.
18. *Timko Đitko O., Jusyp Jakymovič J.* Historijska gramatika ukrajinskog jezika, 1. / Izdavač Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu FF press. 2017. 182с.